

André Bouwman
Irene O'Daly

SCHATTEN OP SCHRIJFT

*50 manuscripten
uit middeleeuws Europa*

Universiteit
Leiden

Lannoo

Woord vooraf

Wie vandaag de dag in Leiden een wandelingetje maakt van de imposante Pieterskerk naar het Academiegebouw aan het Rapenburg, zal niet altijd beseffen dat het historische hart van de stad 450 jaar geleden de geboorte-grond was van de oudste universiteit van Nederland. Op 8 februari 1575 werd in de Pieterskerk de Universiteit Leiden opgericht, die als een ‘een bolwerk van de vrijheid’ zou uitgroeien tot een internationaal centrum van wetenschap en studie.

Om in haar humanistische ambitie te kunnen voorzien was een bibliotheek onmisbaar. En hoewel de universiteitsbibliotheek vooral gedrukte edities, studies en naslagwerken aanschafte, werden er van meet af aan ook handschriften verzameld. Dat bleef zo in de eeuwen die zouden volgen en geldt tot op de dag van vandaag. Juist om het belang van onze middeleeuwse manuscripten te onderstrepen, is er de afgelopen jaren hard gewerkt aan de digitale ontsluiting van deze collectie. Door een omvangrijk programma kunnen de unieke handschriften nu niet alleen in Leiden maar wereldwijd worden benut in onderwijs en onderzoek.

Schatten op schrift. 50 manuscripten uit middeleeuws Europa presenteert een bijzondere collectie middeleeuwse handschriften, die een rijke afspiegeling vormt van de cultuur van middeleeuws Europa. Zonder het letterlijke monnikenwerk van ijverige schrijvers en kopiïsten in de middeleeuwen zouden veel oude teksten niet meer bestaan. En zonder het werk van onze voorgangers in de bibliotheek zouden deze schriftelijke schatten niet zo goed bewaard zijn gebleven en bestudeerd.

Want *Schatten op schrift* laat je kennismaken met een onderzoekscollectie. De Leidse schatkamer bevat niet louter rijk versierde en geïllumineerde manuscripten, maar veeleer een scala aan handgeschreven teksten die ons wereldbeeld hebben gevormd, soms in een fraai gekalligrafeerde codex, maar soms ook slordig neergekrabbeld op een eenvoudig stukje perkament.

Graag wil ik hier in de eerste plaats mijn grote waardering uitspreken voor de beide hoofdauteurs, conservator André Bouwman en universitair docent Irene

O’Daly. Zij schreven de inleidende essays en een deel van de teksten over de vijftig handschriften die in dit boek centraal staan. In hun samenwerking weerspiegelt zich de goede band tussen onze bibliotheek en de faculteit Geesteswetenschappen, die met haar opleiding Boekwetenschap nieuwe generaties boekhistorici en mediëvisten vormt, voor wie onze middeleeuwse manuscripten een bron van studie en inspiratie zijn. Grote dank tevens aan de gastauteurs die een bijdrage aan het boek leverden met een essay over een van onze manuscripten.

Emeritus-hoogleraar Frits van Oostrom, die als geen ander de middeleeuwen tot leven weet te wekken in zijn boeken, heeft dit boek voorzien van een Ten geleide, waarvoor ik hem van harte bedank. Ook Uitgeverij Lannoo ben ik zeer erkentelijk. Na het boek over onze kaartencollectie brengen we nu opnieuw op schitterende wijze een belangrijke verzameling onder de aandacht van een breed publiek.

Het boek dat voor u ligt is niet alleen een mijlpaal in de eeuwenlange ontsluiting en beschrijving van onze collectie middeleeuwse handschriften, het markeert tevens het einde van de loopbaan van André Bouwman als conservator westerse handschriften. André heeft de Universitaire Bibliotheken Leiden op velerlei wijzen en in verschillende rollen en functies gediend, maar zijn hart lag altijd bij de middeleeuwse manuscripten. Op deze plek wil ik hem graag van harte danken voor zijn inzet gedurende vele jaren en de voorbeeldige wijze waarop hij zich altijd over ‘zijn’ manuscripten heeft ontfermd.

Rest mij u een goed reis te wensen door middeleeuws Europa, langs koninklijke hoven, kloosterbibliotheken, scriptoria en universiteiten. Het is een reis vol ontmoetingen met auteurs, en kopiïsten, verzamelaars en geleerden, met bibliothecarissen en conservatoren, aan de hand van vijftig door ons gekoesterde manuscripten.

— Kurt De Belder

*Bibliothecaris van de Universiteit
Directeur Universitaire Bibliotheken Leiden
& Leiden University Press*

Inhoud

Woord vooraf — Kurt De Belder	5
De middeleeuwen als open boek — Frits van Oostrom	12
Vensters op het verleden — Irene O'Daly	15
Verzameld in Leiden — André Bouwman	37
Verantwoording	67

Het woord van God	69
01 De achterkant van een sierbladzijde 9de eeuw, ca. 875 — Evangeliarium uit Saint-Amand André Bouwman	70
02 Uit het doolhof: de middeleeuwse Bijbel begrijpen 12de eeuw, 2de helft — Het boek Job (Oude Testament) Irene O'Daly	74
03 Een heilig boek: gebruikt, bewaard en doorgegeven 12de eeuw, ca. 1190 — Psalter van Lodewijk de Heilige Hanno Wijsman	78
04 De Bijbel als groeihandschrift 15de eeuw, 2de helft — Zuid-Nederlandse historiebijbel Mart van Duijn	82
05 Verzorgde eenvoud voor devote vrouwen 15de eeuw, ca. 1470 — <i>Leven ons heren</i> Anne Korteweg	86

Privé-devotie	91
06 Voor en door een adellijke non 15de eeuw, ca. 1440 — Getijdenboek van 'ic Zaers' Anne Margreet As-Vijvers	92
07 De boekproductie als internationale bedrijfstak 15de eeuw, ca. 1420-1440 — Latijns getijdenboek Saskia van Bergen	96
08 Bij de tijd 15de eeuw, 1498-1499 — Getijdenboek met kalender en colofon André Bouwman	100

- 09 Een handboekje voor hogere sferen** 104
15de eeuw, laatste kwart — Verzameling van devotionele en ascetische teksten
Geert Warnar

- 10 Een gedrukt handschrift?** 108
16de eeuw, 1ste helft — Compendium van spirituele teksten
Anna Dlabáčová

Makers en materialiteit 113

- 11 Triomf van de woordspatie** 114
9de eeuw, laatste kwart & 7de eeuw, 2de helft —
Karolingische codex met schutbladen in unciaalschrift
André Bouwman

- 12 Omgekeerd, hergebruikt en herontdekt** 118
ca. 800 & 12de of 13de eeuw — Codex met Karolingische platten in een Romaanse bandconstructie
Karin Scheper

- 13 Tekst en beeld: twee wegen, één doel** 122
11de eeuw, ca. 1010-1034 — Lesboekjes van Ademar van Chabannes
Ad van Els

- 14 De kopiist als perfectionist** 126
11de eeuw — Dioscorides, *De materia medica*
Erik Kwakkel

- 15 Een unieke editie van het *Liber floridus*** 130
13de eeuw, laat — Lambert van Sint-Omaars, *Liber floridus*
Hanna Vorholt

- 16 De status van een handschrift** 134
14de eeuw, ca. 1317 — Lodewijk van Velthem,
Vijfde Partie van de *Spiegel historiael*
Jos Biemans

- 17 Continueringsfouten bij het afschrijven van een druk** 138
15de eeuw, na 1484 — Otto van Passau, *Boeck des guldenen throens*
André Bouwman

Lezen, corrigeren, annoteren 143

- 18 Duizend jaar tekstkritiek** 144
9de eeuw, midden — Cicero, Filosofische traktaten
Irene O'Daly

- 19 Lucretius-studie aan het Karolingische hof** 148
9de eeuw, 1ste kwart — Lucretius, *De rerum natura*
David Ganz

- 20 De strijd tussen Deugden en Zonden** 152
9de eeuw, 2de kwart — Prudentius, *Psychomachia* en andere werken
Irene O'Daly

- 21 **Een multicultureel boek** 156
9de eeuw, 838 — Priscianus, *Institutiones grammaticae* en andere teksten
Mariken Teeuwen
- 22 **Begeleid lezen: een geannoteerde klassieke tekst** 160
11de eeuw — Persius, *Satyrae*; Juvenalis, *Satyrae*
Irene O'Daly
- 23 **Kerkelijk recht te Bologna** 164
14de eeuw, 1322-1334 — Handschrift met de *Constitutiones Clementinae*
Quintijn Mauer

Woorden en talen 169

- 24 **Op zoek naar woorden** 170
8ste eeuw, laat of 9de eeuw, vroeg —
Latijns glossarium en andere teksten
Irene O'Daly

- 25 **In de klas** 174
9de eeuw, 2de & 3de kwart — Glossariumhandschrift
met de *Hermeneumata Pseudo-Dositheana*
Rolf H. Bremmer Jr

- 26 **Oplossing bekend, maar hoe luidt het raadsel?** 178
9de eeuw, 2de kwart — Aldhelm en Symphosius, *Ænigmata*
en het Oudengelse 'Leiden Riddle'
Thijs Porck

- 27 **Klip-en-klaar: een steno-lexicon** 182
9de eeuw, laat of 10de eeuw, vroeg —
Commentarii notarum Tironianarum
Irene O'Daly

- 28 **Hoe de Egmondse Willeram de Leidse Willeram werd** 186
ca. 1100 — West-Nederfrankische Hoogliedparafrase
André Bouwman

Tellen en classificeren 191

- 29 **Natuur geneest, met en zonder wonderen** 192
6de eeuw, 2de helft — *Herbarium* van Pseudo-Apuleius
Claudine A. Chavannes-Mazel

- 30 **Een reus van een boek** 196
8ste eeuw, 2de kwart — Plinius, *Naturalis historia*
Mary Garrison

- 31 **Een constellatie van kopieën en innovaties** 200
9de eeuw, 814-840 — Aratus / Germanicus, *Aratea*
Suzette van Haaren

- 32 **Handgebaren en middeleeuws tellen** 204
12de eeuw, 1ste helft — Rabanus Maurus, *De computo*
Irene O'Daly

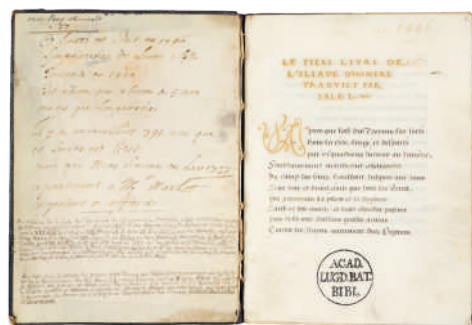
- 33 Een onmogelijke figuur** 208
14de eeuw — Euclides, *Elementa XI-XV*
Tazuko van Berkel
- 34 De schepping schittert in bladgoud** 212
14de eeuw, ca. 1360 — Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*
Bram Caers
- 35 Reizende geleerden, reizende teksten** 216
15de eeuw, vroeg — Adelard van Bath, *Regulae abaci*
Irene O'Daly

- Fabels en fictie** 221
- 36 Lering en vermaak** 222
14de eeuw, midden — Verzamelband met fabels van *Esopet*
André Bouwman
- 37 Parels van verhaalkunst in één band** 226
14de eeuw, ca. 1350 — *Roman van Limborch* en *Roman van Walewein*
Bart Besamusca
- 38 De 'Heilige Graal' van de Duitse Arturistiek** 230
14de eeuw, 1372 — Leids *Wigalois*-handschrift
Jef Jacobs

- Het verleden gepresenteerd** 235
- 39 Een geschiedenis van het pausdom** 236
8ste eeuw, laat — *Liber pontificalis*
Rosamond McKitterick
- 40 De oorkondenschat van Liudger** 240
9de eeuw, 2de helft of 10de eeuw, vroeg — *Liber cartarum*
Kaj van Vliet
- 41 Een abt aangevuld door zijn monniken** 244
11de eeuw, 1027-1039 — Abbo van Fleury, *Excerptum de gestis Romanorum pontificum*
Marco Mostert
- 42 Robert van Torigni's historisch compendium** 248
12de eeuw, 2de of 3de kwart — Verzamelband met de *Gesta Normannorum ducum* van Willem van Jumièges
Benjamin Pohl
- 43 De hand van de meester** 252
14de eeuw, midden of 3de kwart — Samengesteld handschrift uit de privébibliotheek van Filips van Leiden
Ed van der Vlist
- 44 Liturgisch of niet?** 256
15de eeuw, midden — Middelnederlands martyrologium
Eef Overgaauw

Oude teksten, nieuwe lezers	261
45 ‘Bij God, hij zal niet overgaan!’	262
13de eeuw, 2de helft — <i>Digestum vetus</i> met glossen en <i>additiones</i> Egbert Koops	
46 Zes toneelstukken voor studenten en geleerden	266
14de eeuw — Griekse tragedies van Aeschylus en Sophocles Casper de Jonge	
47 Een literaire bestseller uit de Renaissance	270
15de eeuw, 2de helft — Cicero, <i>Epistulae ad familiares</i> Christoph Pieper	
48 Frisia in Ferrara	274
15de eeuw, 1478 — Plinius’ brieven, gekopieerd door Rudolf Agricola Adrie van der Laan	
49 Antieke filosofen in christelijk gezelschap	278
15de eeuw & 16de eeuw, 1ste helft — Griekse verzamelband uit het Nabije Oosten Gerard Boter	
50 Een Franse <i>Ilias</i> voor de koning	282
16de eeuw, ca. 1540 — Vertaling van Homerus’ <i>Ilias</i> door Hugues Salel Alisa van de Haar	

Literatuurlijst	287
Handschriftbeschrijvingen	297
Glossarium	307
Index	311
Beeldverantwoording	323
Biografieën	325

De middeleeuwen als open boek

Frits van Oostrom

Het is niet altijd makkelijk om mensen naar de middeleeuwen te brengen. Het historische legt het al snel af tegen het heftige heden, en dan hebben de middeleeuwen ook nog eens hun reputatie tegen — is ‘middeleeuws’ in het Nederlands ooit een aanbeveling? Eerder het tegendeel. Maar er is één probaat middel tegen deze onverschilligheid: toon een middeleeuws handschrift in het origineel. Ik heb nog nooit iemand meegemaakt die daar niet als een blok voor viel.

Het hoeft niet eens een pronkstuk te zijn; het manuscript mag ook uit het gewone leven komen, smoezelig zijn of zwaargehavend. Maar de fascinatie om oog in oog te staan met een handgeschreven tekst van eeuwen geleden, is onweerstaanbaar. Het zou een psychologische studie op zichzelf verdienen hoe deze magie werkt. Ik vermoed dat het ermee te maken heeft dat wij hier, op de meest directe wijze, zien hoe iemand uit een verleden iets doet wat wij nog steeds herkennen: schrijven met de hand. Ook nu het toetsenbord de macht van de pen heeft overgenomen, kunnen wij ons nog heel goed herinneren hoe wij zelf ooit schrijven hebben geleerd, niet zonder moeite, en vaak niet eens zo fraai. Je ziet een medemens van pakweg duizend jaar geleden vloeiend hetzelfde doen en voelt iets van historische sensatie.

De Middelnederlandse encyclopedie *Sidrac* noemt schrijven het zwaarste vak ter wereld. Het vereist immers de inzet van lichaam én geest, terwijl je onder het metselen of stukadoren tenminste nog kunt zingen. Het resultaat, het handgeschreven boek, is zoveel meer dan een louter materieel object. Het is bezielde, tastbaar verleden.

Als het meezit, is er iemand bij die het verhaal weet te vertellen rond zo’n middeleeuws boek. Over de ganzenveer, en hoe die werd gesneden en daarna gedoopt in inkt, geduldig bereid uit galnoten, Arabische gom en water. Over het schrijven zelf, veelal bij kaarslicht en met koude handen. Over perkament, van

dierenhuiden die men eerst dagenlang loogde in kalk, vervolgens opspande om ze strak te krijgen, glad-schuurde en waarvan men zo nodig gaatjes dichtnaaide om ze daarna op maat te snijden. En dat voor één boek tientallen malen: een zeldzaam tijdrovend en kostbaar proces, waarvan het eindproduct als schriftdrager vervolgens wel eeuwen meekon. Veel duurzamer dan het latere papier, om van de teksten op het web maar niet te spreken. Over verbazingwekkende miniaturen en verrassingen in de marges, waarin soms geleerde glossen maar ook grapjes opduiken. (Of iets daartussenin, zoals in een Leids handschrift de anekdote over een dertiende-eeuwse student in Bologna die zich op een tentamen vergaloppte en te horen kreeg dat hij ging zakken — en toen maar voor het klooster koos; zie nr. 45.)

Kenners kunnen ons vertellen over de techniek achter de middeleeuwse boekbanden met hun hout en leer en lijm, en over hun moderne restauratoren, zoals zuster Lucie Gimbrère, benedictines te Oosterhout, die in 1987 vijf maanden lang werkte aan een Leidse boekband uit 800 n.Chr. (zie nr. 12). Of ze wijzen ons op een vermakelijke notitie achterin, in tiende-eeuwse hand: ‘Wie dit boek weghaalt met de boze opzet het niet terug te brengen naar ons klooster, zij vervloekt zoals de verrader Judas’ (zie nr. 11). En we luisteren naar het levensverhaal van dergelijke boeken: hun kopiisten in de kloosters en de steden, hun lezers en bezitters door de eeuwen heen, en hoe ze ooit door aankoop of door schenking belandden in de Leidse Universiteitsbibliotheek, om daar normaal gesproken veilig voor altijd te zijn.

En zoals alle goede geschiedenis leidt dat kijken naar een ver verleden ook tot een verscherpt besef van onze eigen tijd. Over het maatwerk dat een handgeschreven boek toen nog kon zijn, totdat de boekdrukkunst confectie zou gaan brengen. Daaraan verbonden: de vrijheid die zo’n uniek middeleeuws boek de maker bood. Volgens de middeleeuwse etymologie kwam het woord *liber* (boek) voort uit *libertas*, vrijheid. Taalkundig was

dat een vergissing, maar naar de geest volmaakt getroffen. Pas het gedrukte boek maakte immers de groot-scheepse controle mogelijk die voor censuur vereist is.

Over het boek als een volmaakte vorm, volgens Umberto Eco net zomin voor verbetering vatbaar als de lepel.

En over onze verantwoordelijkheid voor al dit erfgoed, en hoe die middeleeuwse boeken in een Universiteitsbibliotheek als die van Leiden niet alleen zorgvuldig worden bewaard en ontsloten volgens de hoogste standaard van moderne expertise, maar ook al eeuwenlang intens worden bestudeerd door onderzoekers uit de hele wereld, en daarmee levende geschiedenis blijven. Trouwens: al die kopiisten — zouden dat ook wel eens vrouwen kunnen zijn geweest? De wetenschap heeft voor die mogelijkheid tegenwoordig veel meer oog, nadat lang veel te vanzelfsprekend werd aangenomen dat schrijven op niveau een mannenzaak zou zijn geweest. Zo opent de kennismaking met het middeleeuwse boek onze ogen voor een ver verleden, maar houdt het ook een spiegel voor naar nu.

Laatst had ik in de leeszaal van de Leidse Bijzondere Collecties een dagdroom. Zo'n kennismaking met die middeleeuwse handgeschreven boeken zou je eigenlijk iedereen gunnen — ook en misschien juist wel wie naar Leiden komt voor een heel ander vak. Welnu: de Leidse universiteit telt, grofweg, dertigduizend studenten, die door de bank genomen vijf jaar studeren. Als we die verdelen in groepen van maximaal tien, en die groepen allemaal één keer één uur bij de middeleeuwse boeken op de leeszaal van de Leidse Bijzondere Collecties zouden willen ontvangen, zou dat met twee groepen per dag toch moeten lukken. Wat het wel niet zou kosten? Misschien in totaal één arbeidsplaats per jaar? Zou dat zo'n dwaze investering zijn, om elke Leidse student voor het leven een unieke universiteitservaring mee te geven? Misschien een mooi geschenk aan de universitaire gemeenschap ter gelegenheid van haar 450-jarig jubileum?

Ik weet het wel: het zal niet gaan gebeuren, en is misschien ook wat te veel dagdromerij. Maar gelukkig is er ook goed nieuws voor realisten. Want de middeleeuwse boeken roepen niet alleen weemoed en ontzag op, maar ook besef en dankbaarheid voor de vooruitgang in de boekproductie. Het boek dat u op dit moment in handen hebt, toont het ten voeten uit. De fototechniek, vormgevingsmogelijkheden, druktechniek en

typografie — het heeft ons allemaal zoveel verrijking gebracht sedert de middeleeuwen, en boeken zoveel goedkoper gemaakt, dat ze thans bereikbaar zijn voor zoveel grotere groepen. Plus, niet te vergeten: al die deskundigen die in dit boek de Leidse middeleeuwse handschriften voor ons ontsluiten. Met grote verhalen over wereldberoemde boeken zoals de *Aratea*, een van de allergrootste Leidse schatten, waarvoor in 2024 een speciale geklimatiseerde, schokvrije kist werd ontworpen om het boek optimaal beveiligd te kunnen transporteren naar een tentoonstelling in het Getty Museum te Los Angeles (zie nr. 31). Maar ook hun aandacht voor de kleinste details, zoals het nauwelijks met het blote oog te onderscheiden rode cirkeltje rechtsboven bij een miniatuur van de gekruisigde Christus, dat als een keurmerk aangeeft dat dit kleinood echt uit illuminatiemekka Brugge komt (zie nr. 7). En voor wie dit alles smaakt naar meer: een website waar men alle vijftig boeken compleet gedigitaliseerd vindt, 24/7 te doorbladeren via het beeldscherm.

De autopsie van middeleeuwse boeken zal als ervaring nooit te overtreffen zijn. Maar in dit prachtboek komen de Leidse handschriften ons dichterbij dan ooit.

En vandaar, om met de eerste regel van het Leidse *Wigalois*-handschrift te spreken: 'Welk uitnemend mens heeft mij opengeslagen?'

Deel van de slot-miniatur van het *Wigalois*-handschrift met schrijvende cisterziënzer monnik. LTK 537, fol. 118r.

33
 eis in ad **ad** nonā
 uitōrū meū intende.
 Dñe ad adiūtiū
 me festīa. **O**īa p̄r
 filio: et spū scō. **E**rat erat in
 p̄cipio. **A**lleluia. **ymnus.**
Memento salutaris auctor. q̄
 nū quondā corpus: ex il
 libata virgīe. nascendo formā
 sup̄eris. **M**aria mater grane
 mater mīe: tu nos ab hoste pro
 tēge. in hora mortis suscipe. **O**īa
 tibi dñe. qui natus es de virgine:
 oī p̄r et scō spū. in sep̄tina scā. **xm**
Epe expugnauerūt me. **ps**
 a uiuentie mea: dicat nū
 istī. **E**pe expugnauerūt me a
 uiuentie mea: et tū non potue
 rūt michi. **S**upra dōrū meū fa
 bucauerūt p̄dres: planguerūt

Voor en door een adellijke non

06 | Getijdenboek van 'ic Zaers' Vijftiende eeuw, ca. 1440 — BPL 224

Dankzij een dozijn aantekeningen in de kalender weten we vrij veel over 'ic Zaers', de eerste bezitster van dit getijdenboek. Zij kopieerde de tekst zelf met veel zorg en ook de fraaie penwerkversiering is misschien van haar hand. Verder bevat het handschrift maar liefst 21 paginagrote illustraties in zwart-wit en kleur, geschilderd door de beste boekverluchters van haar tijd.

Lijsbeth van Zaers, non in het klooster Mariënpoel, schreef rond 1440 een getijdenboek voor zichzelf: bijna 600 bladzijden Latijnse en Nederlandse tekst in professioneel boekschrift. In de kalender vooraan noteerde ze de sterfdata van dierbare familieleden en bekenden (iemand anders zette die van haar er later bij: 5 februari 14[72]). Lijsbeth stamde uit de Henegouwse adelsfamilie 'De Sars' of 'Van Zaers', die al sinds de veertiende eeuw een voorname rol speelde in het bestuur van het graafschap Holland, Zeeland en Henegouwen. Vanuit Sars (bij Bergen, in Henegouwen) maakte haar vader Willem van Zaers dienstreizen naar Leiden, Schoonhoven, Oudewater (waar hij vermoedelijk een eigen verblijf bezat) en kasteel IJsselstein. Daarnaast bestonden er persoonlijke banden tussen de adellijke families van Holland en Henegouwen: Lijsbeths overgrootmoeder Beerte stamde uit het geslacht van IJsselstein en haar moeder Johanna was afkomstig van de heerlijkheid Liesveld bij Schoonhoven.

Vermoedelijk hebben die familiebanden meegespeeld bij de kloosterkeuze van Lijsbeth. In de kalender staat namelijk dat 'ic Zaers' op 19 mei 1425 de eeuwige kloostergelofte had afgelegd. Alleen, in dat jaar bestond Mariënpoel nog niet. De nonnen woonden in het Elfduizend Maagdenklooster in Oudewater, dat in 1422 een strengere leefregel (die van kerkvader Augustinus) had aangenomen. Niet al te lang daarna zal Lijsbeth als novice zijn ingetreden, om na een jaar proeftijd professie te doen. Het Oudewaterse klooster beschikte over een bibliotheek en ook weten we dat de nonnen zelf boeken afschreven. Maar er kwamen jaren van politieke onrust en oorlog. Daarom verhuisden de nonnen in maart 1428 naar Leiden, een maand later gevolgd

door hun beesten, have en goed. Na enkele jaren vonden ze een onderkomen in Mariënpoel, in het vlakbij Leiden gelegen Oegstgeest. Naast de familie Van Swieten, die het voortouw nam bij de stichting, was de familie Van Zaers de voornaamste begunstiger van het nieuwe klooster. In 1436 werd vader Willem

< Afb. 1
Openingsbladzijden van de noon van de Mariagetijden, in het Latijn, geïllustreerd met een grisaille van de Aanbidding der wijzen. BPL 224, fol. 82v-83r.

Afb. 2
Vergulde initiaal met penwerk bij een mis voor kerstnacht in het missaal van kasteel Loenersloot. BPL 2879, fol. 7r, detail.

er begraven, opdat de nonnen voor zijn zielenheil konden bidden.

De decoratie van het getijdenboek weerspiegelt de dubbele wortels van het klooster Mariënpoel en zijn bewoners. Dat blijkt allereerst uit de met penwerk versierde initialen. Deze drie- of vierregelige beginletters zijn verfraaid met versieringen in rode en blauwe lijnen die in fraaie patronen doorlopen tot in de marges. Het penwerk is opgebouwd volgens een vast stramien, waarbij twee motieven in het oog springen. Links naast de rode 'M' op afbeelding 1 zien we een zogenaamde visblaas: een gebogen druppelvorm, ontstaan uit een tweemaal ombuigende lijn, die vervolgens eindigt met een staartje. Daaronder volgt een puntige lijn die eerst een driehoek vormt en dan overgaat in gestapelde lijntjes met een slingertje erbovenop; dit laatste motief wordt daarna binnen de driehoek in tegengestelde richting herhaald. De strikte opeenvolging van deze motieven in het getijdenboek

kent geen exacte parallel in andere handschriften. De gestapelde lijntjes eindigend in een slingertje zijn tot ver in de vijftiende eeuw typerend voor Zuid-Hollandse, vooral Leidse, handschriften. De visblazen zijn zeldzamer. Ze zijn kenmerkend voor penwerk uit Gouda en omstreken, waar ook het puntige driehoeksmotief is te vinden. Als zulke driehoeken westelijker voorkomen, dan bestaat de vulling vaker uit een heel klein rondje of 'oogje'. Afbeelding 2 toont een voorbeeld daarvan uit het missaal dat een andere non van Mariënpoel, Elizabeth van Gorinchem, in 1438 kopieerde voor de kapel van kasteel Loenersloot van de familie Van Swieten (Leiden UB, BPL 2879, fol. 7r). Onder de driehoek-met-oogje zien we een eenvoudiger vorm van het kenmerkende driehoeksmotief in het getijdenboek. Omgekeerd bevat het getijdenboek eenvoudiger versies van de geometrische invulling van de gouden beginletter in het missaal. Dit alles, plus het feit dat de tekstbladzijden geen enkele vorm van geschilderde decoratie bevatten, zou kunnen bete-

Afb. 3
De Geseling van
Christus door de
Meester van Katherina
van Kleef, ter illustratie
van een lijdensdevotie
in het Nederlands.
BPL 224, fol. 128v-129r
(terts).

kenen dat schrijf- én penwerk binnen de muren van Mariënpoel plaatsvonden. In elk geval is het penwerk verzorgd door iemand met net zo'n vaste hand als waarmee Lijsbeth de tekst had gekopieerd.

De miniatures kwamen wél van buiten: de gekleurde uit Utrecht en de zwart-witte uit Delft. Die laatste worden 'grisailles' genoemd, omdat de voorstellingen zijn opgebouwd uit grijstinten met slechts hier en daar een toets goud of kleur. De grisailles staan bij de Latijnse tekst van de Mariagetijden. Ze tonen het leven van Maria en de jeugd van Christus in zeven hoogtepunten, zoals het bezoek van de drie wijzen die het Jezuskind geschenken komen brengen. Deze serie werd vermoedelijk kant-en-klaar aangekocht, aangezien de plaatjes een stuk kleiner zijn dan de tekstspiegel ertegenover. Delftse grisailles werden wel vaker op losse bladen geleverd. Enkele andere grisailles zijn blijkbaar speciaal voor het getijdenboek gemaakt, want deze hebben wel passende afmetingen. Dat geldt onder andere voor de afbeeldingen van Maria, patrones van Mariënpoel, met het kind Jezus, en van de heiligen Johannes de Evangelist, Hiëronymus en Augustinus, aan wie altaren in de kloosterkerk waren gewijd. De miniatures in kleur, waaronder de geseling van Christus, illustreren een Nederlandstalige devotie op de Passie van Christus. Ook deze reeks lijkt niet speciaal voor het getijdenboek te zijn gemaakt. De levendige illustraties zijn zo goed mogelijk over de verschillende tekstonderdelen verdeeld.

Net als in het penwerk, zien we in de miniatures dat het netwerk van Mariënpoel zich uitstreckte over geheel Zuid-Holland tot aan Utrecht toe. De passiereeks is van de hand van de Meester van Katherina van Kleef, werkzaam in Utrecht. Dat was vanuit Oudewater en omstreken de meest voor de hand liggende stad om miniatures te bestellen. De grisailles zijn het werk van een boekverluchter die bekendstaat als de Meester van de Delftse Grisailles, naar de stad waar zijn werkplaats was gevestigd: vanuit Leiden gezien het dichtstbijzijnde centrum voor miniatures. Zo verenigt Lijsbeths getijdenboek de werelden binnen en buiten het klooster. De miniatures behoren tot het beste dat er rond 1440 te verkrijgen viel, een adellijke non waardig. Tegelijkertijd werd het afschrijven van boeken met religieuze inhoud als geestelijke arbeid gezien. Misschien heeft Lijsbeth ook het penwerk zelf aangebracht, naar modellen

waarmee zij in Oudewater vertrouwd was geraakt. De gedekte tinten van de grisailles leidden niet te veel af tijdens het gezamenlijk gebed in de kloosterkapel, waarbij ook de andere nonnen aanwezig waren. Tijdens momenten van persoonlijk gebed kon Lijsbeth zich verliezen in de schitterende details en het drama verbeeld in de kleurenillustraties.

— Anne Margreet As-Vijvers

Afb. 4
Johannes de Evangelist, patroonheilige van het middenaltaar van de kloosterkerk van Mariënpoel, zegent de gifkelk; Johannes de Doper wijst naar het Lam Gods [= Christus].
BPL 224, fol. 204v.

Arob uā maerlāt die dit dichte
 Omme tefedene terer gichte
 Wille datmē dit boec noeme
 In dietsche der nature blēme.
 Wāt noch noyt ē dietsche toekē
 Ne ghene dichtere wilcē roeken
 Iet te dichtene uan naturen
 Van so menighen creaturen
 Als in desen toekē staen

Hiemen en hebte dies waen.
 Dat ic die materie vensede
 Els dan ic die ryme pensede
 Die materie uergaderde rechte
 Van coelne broeder alebrecht
 Yte desen meesters die hier na comen
 Die ic in sal bi namen noemen.

Die eerste die es aristotiles.
 Die te rechte eerste wel es
 Want hi uan alre philosophien
 Van alre natuerliker derghien
 Souen allen heidene die noyt waren
 Draghet hi wone in der scaren
 Waer dat mē dit teyken siet. **Az**
 Dats dat hi te segghen plicet

Dlinius die coemt daer naer
 Wies toekē mē hout ouwaer
 Solinus daerna uan naturen
 Schone sprekt in siere scrifturen
 In enen toekē die men weet.
 Die uā der werelt wonder heet.
 Sinte Ambrosius uā milane
 Die uan naturen doet teuerstane
 In sinen toekē examiroen
 Dien noemt mē dicke in dit doen
 Sinte baselius sekerlike.
 Dien god sende uan hemelrike
 Enen toec uan besten nature

Staet dicke oec in dese scrifture.

Sente ysidorus oec mede

Die dicke grote nuttelichede

Gheseyt heuet in sinen toeken

Dien meerten dicke hier soeken

Oec meester iacob uan uetri.

Bisscop uan akers so was hi.

Seder cardenacl uan rome

Syns est recht dat ic hier nome

Een toec oec waer mene weet.

Wiene makede gherret

Es ghedelt onder hem comen

Experimentator hore wme nomen

Sine worde sette wi hier mede

Alst noet es te men gher stede

Calienus tellidius

Platarius en philologus

Luallus phiso theofrastus

Ende die keyser dauidus

En dyogenes demotritus uā athene

En dyogenes apollodum ghemene

Die uā den besten die draghe tenun

Die noch heden ē der werelt sijn

In sinen toeken laet tesien

Dyonisius ende siniden

Catoen uaro ende marthus

Eracles en orpheus

Pitagoras en menander

Homerus ende nicander

Mulianus dyagoras

Virgilius ende andreas

Coninc iuba patronius

Coninc philometor metellus

Coninc ptolomeus umbricus

Coninc antagonus alphicus

Coninc archelaus flamicius

Philemon ende nigridius.

De schepping schittert in bladgoud

34 | Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*
Veertiende eeuw, circa 1360 — BPL 14 A

In verre, vreemde landen leven volkeren met hondenkoppen, cyclopen, behaarde wilden met zes vingers en ook mensen met één voet, die zo groot is dat hij hen als parasol dient als ze op hun rug liggen te slapen. Deze en vele andere wetenswaardigheden over de natuur vind je terug in *Der naturen bloeme*, een laatdertiende-eeuwse natuurencyclopedie in circa 17.000 verzen, geschreven door de Vlaamse koster Jacob van Maerlant (ca. 1235–ca. 1290).

<< Afb. 1
Opening van *Der naturen bloeme*. Miniatuur met de opdrachtgever in aanbidding van Sint-Christoffel (fol. 25v), en de proloog met verwijzing naar Maerlants bronnen (fol. 26r).
BPL 14 A, fol. 25v-26r
(beeld 86%).

Jacob van Maerlant schreef in de tweede helft van de dertiende eeuw een ontzagwekkend oeuvre bij elkaar van in totaal meer dan 230.000 Middelnederlandse verzen. Daarmee behoort hij tot de productiefste auteurs in om het even welke Europese volkstaal, maar meer nog dan in de kwantiteit ligt het belang van wat hij te boek stelde in de kwaliteit ervan. Als koster van een klein kerkje bij Brielle, in Zuid-Holland, oefende hij een bescheiden geestelijke functie uit, die hem kennelijk in de gelegenheid stelde om zijn leven aan de literatuur te wijden. Dat deed hij in opdracht van bemiddelde sponsors in de hogere kringen van adel en geestelijkheid. Maar in de keuze voor de teksten die hij op schrift stelde, moet hij zelf de hand hebben gehad, want zijn werk vertoont een inhoudelijke samenhang waarin zich onmiskenbaar een soort levensmissie aftekent: Maerlant wilde kennis die in Latijnse boeken besloten lag vertalen naar het Nederlands en toegankelijk maken voor een lekenpubliek. Ook hierin was hij in Europees perspectief een roerganger.

Afb. 2
Miniaturen bij Maerlants beschrijving van vreemde volkeren.
BPL 14 A, fol. 29r, details.

Der naturen bloeme, voltooid kort na 1270, is een natuurencyclopedie waarvoor Maerlant putte uit het Latijnse standaardwerk *De natura rerum* van de Brabantse geestelijke Thomas van Cantimpré (1201–ca. 1272). Zelf schreef Maerlant in zijn proloog zijn hoofdbron verkeerdelijk toe aan Albertus Magnus (ca. 1200–1280), en noemde hij daarnaast tal van andere autoriteiten, met als belangrijkste Aristoteles (fol. 26r, linkerkolom, kapitaal 'D': *Die eerste die es aristotiles*). Maerlants tekst is te beschouwen als een getrouwe weergave van de stand van de kennis over de natuur in de late dertiende eeuw, al bestond die kennis dan vooral uit boekenwijsheid die van eerdere auteurs was overgenomen. Zo gaat de voor ons curieus aandoende passage over de mensenrassen via tal van tussenstappen terug op het werk van Plinius de Oudere (23/24–79 n.Chr.), die Maerlant ook netjes in zijn proloog vermeldt (fol. 26r, linkerkolom, kapitaal 'P': *Plinius die coemt daer naer*).

Voor het lekenpubliek dat Maerlant bediende, bekortte hij zijn Latijnse brontekst, en vereenvoudigde hij waar hij dat nodig achtte. Telde *De natura rerum* nog twintig 'boeken' of grote hoofdstukken, dan werden dat er bij Maerlant slechts dertien, gewijd aan specifieke wezens, planten of aspecten in de natuur. Alfabetisch geordend naar hun Latijnse benaming vind je er informatie terug over mensensoorten, viervoetige dieren, vissen, vogels, bomen, maar ook over stenen of metalen. Zo is *Der naturen bloeme* een naslagwerk waarin je gericht informatie kunt opzoeken, maar evengoed zal het bedoeld zijn geweest als (voor)leestekst die een lekenpubliek op

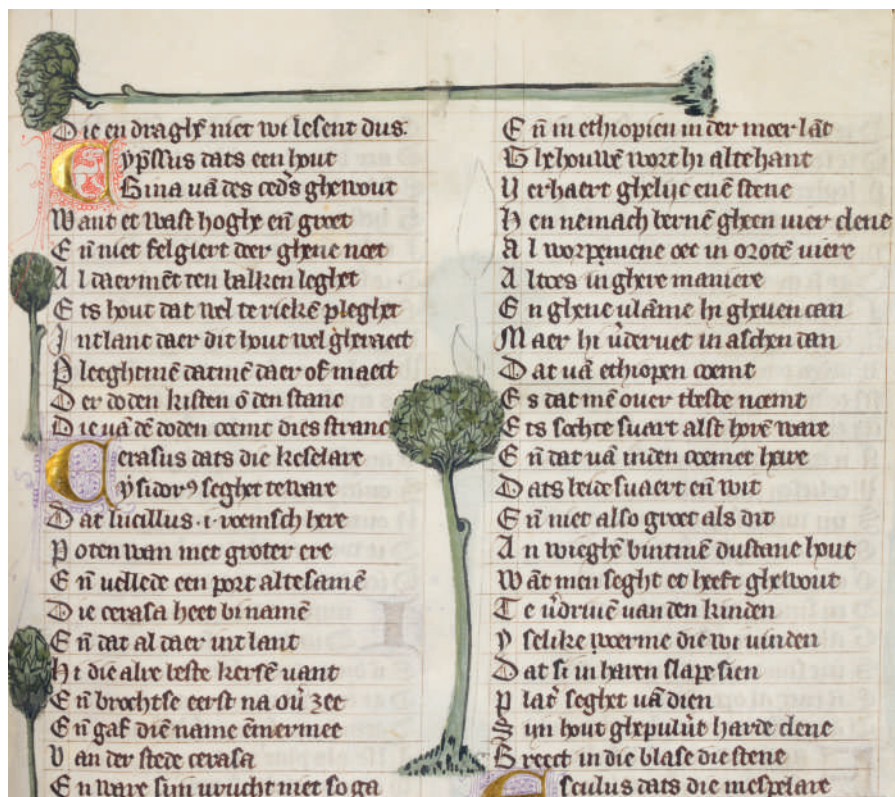

een prettige manier allerlei wetenswaardigheden meedeelde over de schepping.

Zoals veel middeleeuwse handschriften bevat het Leidse naast *Der naturen bloeme* ook andere teksten. Het boek opent met een kalender en een beknopte inleiding op de kosmische wetenschap die bekendstaat als *De natuurrkunde van het geheelal*. Maar deze teksten dienen als opmaat tot Maerlants natuurencylopedie, waardoor men gewoonlijk aanneemt dat het boek bewust rond die tekst is opgebouwd. Daarvan zijn over de hele wereld negentien handschriften bekend, waaronder slechts elf min of meer volledig bewaarde. Zeven daarvan zijn geïllustreerd, maar het Leidse exemplaar is het enige handschrift dat doorlopend illustraties bevat. Terwijl in andere gevallen uitsluitend illustraties zijn aangebracht bij de ‘mensenrassen’ en de diverse diersoorten, bevat het Leidse handschrift ook miniatures bij de hoofdstukken over bomen en stenen. Dat maakt van dit boek niet enkel een topstuk binnen de Leidse collecties, maar ook in de overlevering van *Der naturen bloeme* en in de ruimere handschriftelijke traditie van Maerlants werk.

Jacob van Maerlant opent de proloog (fol. 26ra) zelf-verzekerd met zijn eigen naam: *Jacob va(n) maerla(n)t die dit dichte / omme te se(n)dene terer gichte* (‘Jacob van Maerlant, die dit schreef met de bedoeling het ten geschenke te geven’). Daarop volgt een toelichting bij de aard van het werk, waarbij de auteur opnieuw een trotse toon aanslaat: *Wa(n)t noch noyt i(n) dietsche(n) boeke(n) / Ne ghene dichtere wilde(n) roeken / Iet te dichtene van naturen / Van so menighen creaturen / Als in desen boeke staen* (‘Want nooit eerder hebben schrijvers van boeken geprobeerd in onze taal iets te vertellen over de talloze verschillende schepselen der Natuur die nu in dit boek een plaats hebben gevonden’). Oftewel: de trotse auteur maakt zich bekend en slaat zich op de borst dat hij de allereerste is die het aandurft om kennis over de natuur in de volkstaal beschikbaar te maken.

Maerlant voltooide *Der naturen bloeme* kort na 1270, in opdracht van de Zeeuwse edelman Nicolaas van Kats († vóór 1293). Dit rijkelijk uitgevoerde handschrift is een kopie van bijna een eeuw later, omstreeks 1360. Vermoedelijk werd het vervaardigd voor Jan van IJsselstein (1304–1365), kanunnik en schatbewaarder aan de Mariakerk in Utrecht, wiens wapen vier keer voorkomt in de marges van openingsminiatur en proloog. Als derde of vierde zoon van de titelvoerende heer van IJsselstijn was hij allicht voorbestemd voor

een kerkelijke loopbaan. Op de paginagrote openingsminiatur (fol. 25v) draagt Sint Christoffel Christus op zijn schouder over een rivier, tegen een helrode achtergrond met subtiel bloemmotief en gouden stippen. Ook is er een figuur afgebeeld in gebed tot de heilige, die wel beschouwd kan worden als een ‘portret’ van de opdrachtgever.

Als seculiere geestelijke van hoge adellijke komaf past Jan van IJsselstein mooi in wat over het algemeen geweten is over het publiek van de teksten van Jacob van Maerlant. Zijn mecenasen zijn steeds te vinden in de hoge Hollandse of Zeeuwse adel, dan wel in de hogere geestelijkheid. Ook de connectie met Utrecht is niet onverwacht — Maerlant schreef *Sinte franciscus leven* voor de Utrechtse franciscanen — en hoe dan ook waren de adellijke kringen in Holland, Zeeland en het Sticht sterk met elkaar verstrengeld. Latere afschriften van Maerlants werk vinden we zowel in adellijke, stedelijke als geestelijke kringen terug, afhankelijk van de aard van de teksten. Over de wederwaardigheden van het Leidse handschrift na Jan van IJsselsteins dood is weinig geweten. Het is verleidelijk om aan te nemen dat het deel ging uitmaken van de rijke bibliotheek van het Mariakapittel in Utrecht, maar zeker is dat niet.

— Bram Caers

Afb. 3
Het Leidse handschrift van *Der naturen bloeme* het enig bekende waarin ook de bomen en de stenen zijn afgebeeld. BPL 14 A, fol. 115r, detail.